

РОЗДІЛ 6 ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ МЕДІАКУЛЬТУРИ В УКРАЇНІ

6.1. Медіапростір України на перехресті культурно-цивілізаційних векторів

Поступ України до демократії вимагає становлення медіакультури, яка би формувала культуру толерантності сучасного суспільства та враховувала як західноєвропейський досвід політико-правового облаштування суспільства, так і етико-естетичні засади культури Сходу. Формування нової культури публічного суспільного дискурсу, нових форм діалогу культур, толерантності соціального спілкування вимагають метафізичної рефлексії особливостей формування медіакультури України, яка долучена до культур як Сходу, так і Заходу.

Культурно-цивілізаційна вісь розвитку «Схід — Захід» була й залишається фактором напруги та вибору всередині української спільноти впродовж тисячолітньої історії України. Географічне розташування нашої країни на шляху між Європою та Азією — існування на межі культур та локальних цивілізацій — зробило Україну своєрідним «буфером» у її відносинах із Заходом і Сходом. Тому особливостями розвитку культури стало поєднання східного та західного менталітету, світопочуття, способу життя та його осмислення в соціальних теоріях. І. Лисяк-Рудницький, указуючи на приналежність України до культур Заходу і Сходу та на їхній своєрідний синтез у нашому суспільстві, зазначав, що етос і естетичне буття українського народу вкорінені в духовній традиції східного християнства. Але оскільки країна одночасно була в своїй соціальній і політичній структурі частиною європейського світу, українці прагнули до синтезу між Сходом і Заходом. Та особливість України, що вона розташована між світами грецько-візантійської і західної культур та є законним представником їх обох, позначилася на тому, що вона намагалася протягом своєї історії «поєднати ці дві традиції в живу синтезу» [163, с. 9].

Характеризуючи особливості історичної долі України, Ю. Павленко зазначає, що на формуванні її культури позначився вплив як Заходу, так і Сходу. «За всіма своїми істотними ознаками праслов'янство органічно належало до сім'ї європейських етносів середньої смуги Європи», що дає підстави вважати праслов'янство європейським суспільством, але, водночас, розміщення на незначній відстані від цивілізації Сходу обумовило причетність його до азіатського кола культур і цим зумовило «подвійність історичного буття праслов'янства» [227, с. 330]. Як ми зазначали в одній із праць [203], завдяки Великому шовковому шляху, Олов'яному шляху, «шляху із варяг у греки» населення

України налагоджувало зв'язки як із країнами Заходу, так і Сходу. На культуру народів, які заселяли територію України в I тис. до н. е., значний вплив мала грецька культура. Існування на сучасних територіях України давньогрецьких міст, а пізніше візантійських, римських, гетузьких, венеціанських та турецьких колоній, їхні торговельні зв'язки із слов'янськими племенами позначилися на її культурі й духовності народу. Безпосередні зв'язки предки українців мали з народами Кавказу, Межиріччя, Персії, Візантії, Османської імперії, країнами Балкан та ін. На території сучасної України існували утворення східних і західних готів, авар, гунів, хозар, печенігів, кримських татар. Впливи цих народів позначилися на особливостях формування культури України, яка знаходилася на перехрестях східної і західної цивілізаційних осей.

Зв'язки зі Сходом і Заходом поглиблюються за часів Київської Русі (IX–XIII ст.). «Вирішальні моменти еволюції Київської Русі збігаються з двома всепланетарними процесами: вивіщенням Візантії і Риму як репрезентантів однієї із світових релігій — християнства, та непереборною експансією татаро-монгольських орд в Європу» [143, с. 27]. З прийняттям християнства Київська Русь розширює культурний простір взаємин з іншими християнськими країнами, долучається до надбань їхньої культури. Вказуючи на значення релігії для інтеграції, М. Еліаде зазначає: «Для релігійної людини простір є неоднорідним: у ньому багато розривів, розломів; одні частини простору якісно відрізняються від інших» [327, с. 260]. Те, що Русь прийняла християнство за східним обрядом, розширило її культурний простір, зробило «субцивілізаційною структурою Візантійсько-Східнохристиянського світу, і макроетнічною східнослов'янською спільністю» [229, с. 224]. Така особливість цивілізаційної приналежності Русі обумовлює її культурно-цивілізаційний вибір на користь Східнослов'янсько-Православної цивілізації. Від Візантії в Київській Русі було поширено літерно-фонетичну писемність. За даними археологів, на терені Київської держави були відомі різні графічні системи. Слов'яни ще до виникнення глаголиці й кирилиці користувалися примітивними формами письма — «чертами і резами» [111, с. 604]. Проте долучитися до культури християнського світу Київська Русь змогла тільки з прийняттям християнства. Церква сприяла не лише перекладам Святого письма іншими мовами, а й створенню письма в народів, які його не мали. Християнські просвітники Кирило й Мефодій вважаються родоначальниками слов'янських літератур.

В історії кожного народу осовою подією є виникнення національної писемності та поява власного друкарства. З появою писемності на Русі

були створені умови для функціонування держави. На роль алфавітної писемності як візуального засобу комунікації у звільненні індивідів від племінної залежності та створенні «цивілізованої людини», тобто відособлених один від одного індивідів, рівних перед писемним правовим кодексом, указує М. Маклюєн: «Відособленість індивіда, неперервність простору і часу та одноманітність кодів — ось головні ознаки писемних і цивілізованих суспільств» [176, с. 95]. Алфавіт став засобом гомогенізації української культури. Якщо раніше кожне плем'я мало свої міфи, звичаї, обряди, які обслуговували тільки одну культуру та відокремлювали її від інших, то з появою фонетичної писемності відбувається об'єднання розрізнених племен єдиною культурою. Алфавіт забезпечив державі можливість розширення влади в просторі та часі. «Алфавіт означав владу, авторитет і контроль військових структур, здатних діяти на відстані», — зазначає М. Маклюєн [176, с. 93–94]. З наданням князем Володимиром християнству статусу державної релігії відбувається «остаточний перехід від дописемної в своїй основі культури до культури нового типу, неодмінним супутником і знаряддям якої стало писане слово» [109, с. 44]. Доба князювання від Володимира до Ярослава була зорієнтована на православне християнство із церковнослов'янською мовою. Саме в цей час було закладено підвалини для східно-православної цивілізації.

Поширення християнства серед народів, які приймали цю релігію від Візантії, де богослужіння велося грецькою мовою, здійснювалося в процесі перекладу мовами тих народів, які приймали нову віру. На відміну від Папи Римського, який наполягав на богослужінні тільки латинською мовою, Патріарх Візантійський погоджувався на те, щоб народи, які прийняли християнство, користувалися в церкві власною мовою. Гнучка політика Візантії щодо мови була більш сприятливою щодо розвитку національних культур, ніж політика римської церкви, яка дотримувалася доктрини трьох мов: єврейської, грецької й латини, а тому недостатньо сприяла розвитку національних культур. Мовою богослужінь на Русі була церковнослов'янська, яка спиралася на південнослов'янські діалекти й була зрозумілою східним слов'янам. Церковнослов'янська мова використовувалася не тільки у богослужіннях, а й поширилася на релігійну та світську літературу. Церковнослов'янською мовою написано такі видатні твори, як «Патерик» — оповідь про життя святих, написана ченцями Києво-Печерської лаври, проповіді й гімни св. Кирила Туровського, писання київського митрополита середини XI ст. Іларіона [264, с. 57].

Серед книг переважали літургійні тексти й збірки молитов, але були серед них і богословсько-філософські твори, літописи та юридичні пам'ятки. У «Повісті минулих літ» дається висока оцінка книзі,

писаному слову, книжному вченню в житті людини та зазначається, що Ярослав Мудрий продовжив справу свого батька Володимира, який землю розорав і розпушив її, тобто просвітив християнством, а Ярослав засіяв книжними словами серця віруючих людей. Літописець надає великого значення книзі як засобу навчання, порівнюючи їх із ріками, які напоюють собою увесь світ, із джерелом мудрості, з утіхою в печалі, з уздою для тіла й душі. Ярослав заслуговує на похвалу літописця за те, що любив книги, читав їх часто і вдень і вночі, зібрав багато переписувачів, які переклали з грецької на слов'янську мову багато книг. Слова літопису, що Ярослав Мудрий книги зібрав у церкві Софії, дають підставу говорити про створення при цій церкві бібліотеки [239, с. 204].

Найстарішою книгою доби Київської Русі, рік написання якої вказаний у самому рукописі, є Остромирове Євангеліє 1056–1057 рр., виготовлене на замовлення Остромира — новгородського посадника київського князя Ізяслава Ярославича [109, с. 45]. Книжна мудрість розглядалася як вища цінність, що забезпечує шлях до щастя, в «Ізборнику 1076 року»: «Не збудується корабель без гвоздів, але і праведник без читання книжок. Як невольника душа біжить до своїх родичів, так праведник до читання книжок. Прикраса воїну оружжє, а кораблю вітрила, так само праведнику читання книжок. Сказано: відкрий мої очі, щоб я зрозумів чудеса твого закону; очі, то значить: розмисел сердечний» [106].

Після розпаду Київської Русі та втрати власної державності умови для розвитку української культури були неоднаковими в різних частинах України. Більшість українських територій увійшла до Великого князівства Литовського, де збереглося чимало рис адміністративного устрою і права, які вели початок із доби Київської держави. Державною мовою Великого князівства Литовського, в якому литовці, українці та білоруси були об'єднані одною вірою, мали спільні політичні й культурні інтереси, була так звана «руська мова», під якою розуміли спільну літературну мову білорусів та українців. Досліджуючи особливості культури цієї доби, І. Огієнко вказував на спільність долі та культури білорусів і українців: «Хоча в цій «руській» мові було більш елементів українських і по самій основі своїй була вона українською, проте разом з тим була вона й мовою, добре розумною білорусові. Отож витворювалась тоді спільна українсько-білоруська літературна мова, бо спільним було саме життя і його щоденні інтереси» [195, с. 45].

Зв'язки Києва, Львова з Вільно — столицею Великого Князівства Литовського — були у ті часи найжвавішими; «великі та енергійні церковно-культурні організації того часу — братства цих міст — були в найтісніших зносинах. Дуже багато українців працювали по шко-

лах білоруських, були проповідниками по церквах. Українці ж переповнювали білоруські монастирі». На вищих церковних посадах, на єпископських та архімандрічих престолах дуже часто, — як писав І. Огієнко, — у Білорусі перебували українці. «От тому на Москві часто нас, українців, називали білорусами або литвинами, а мову нашу звали білоруською» [195, с. 45].

У ті періоди, коли існувала власна державність (доба Галицько-Волинського князівства), або хоча б елементи державності чи автономної політичної організації (Київське удільне князівство в політичній системі Гедиміновичів, територіальні адміністративні структури Запорізької Січі, реєстрового козацтва), відновлювалися зруйновані шляхи та виникали нові, налагоджувалася робота адміністративного апарату. Після втрати незалежності культура на українських землях зберігає традиції, успадковані від Київської Русі. З дотриманням давньоруських традицій переписувалися перекладені й оригінальні твори, проникали від південних слов'ян нові переклади пам'яток тих жанрів, які були відомі й раніше. Характеризуючи літературу цього періоду І. Франко зазначає, що «між книгами, призначеними для читання не лише духовних, а також світських людей, найвидніше місце займали мінеї і патерики, обі збірки житій святих. Різниця їх була в тому, що мінеї містили в собі життя святих, впорядковані по дням кожного місяця, а патерики містили життя, події і речення аспектів і анахоретів різних місцевостей» [293, с. 208].

Найважливішим центром писемності залишався Києво-Печерський монастир. Якщо у діловій писемності вживалася мова, наближена до народнорозмовної, то у літургічних та богословських текстах і літературній творчості «високого стилю» і далі, спираючись на давні традиції вітчизняної культури, панувала церковнослов'янська. Розвиток медіакультури України як складової культурного життя значною мірою залежав від політичної ситуації. Зв'язки між різними регіонами України досить часто руйнувалися: у час роздробленості Русі, в період Руїни. У такі часи, коли українські землі потрапляли під владу інших держав, з'являлися регіональні особливості культурного життя. Проте і за таких обставин не припинялися консолідаційні процеси. Звичай і обряди, вірування, казки, пісні, мова — при всьому багатстві місцевих особливостей — в основних рисах були схожими.

Західне українство протягом тривалого історичного періоду входило до Польського королівства, куди Східна Галичина увійшла ще в середині XIV ст., а пізніше перебувало в межах Речі Посполитої та Австро-Угорської імперії. На цій території діяло магдебурзьке право, існували незалежні від світської та церковної влади суди. Українці з цих земель мали можливість навчатися в університетах

Європи. Все це, безумовно, вплинуло на менталітет і культуру населення Західної України. Представники освічених верств населення цього регіону часто приймали унію чи переходили в католицизм та ідентифікували себе із західнохристиянською цивілізацією в її польсько-католицькій формі. Загалом на території Західної України відбувалося формування своєрідного соціокультурного середовища перехідного типу, коли Західнохристиянська цивілізація стикається із Східнохристиянською.

Після Люблінської (1569) та Брестської уній (1596) в Україні загострюється проблема «Схід — Захід». А. Тойнбі серед основних цивілізацій не називає єдиної Західної чи Християнської цивілізації. Серед 21 цивілізації у нього є й православне християнське суспільство, яке А. Тойнбі вважає «близнюком ... західного суспільства». Причиною поділу «християнської людності на два окремі угруповання — західне й православне» він вважає розкол єдиної церкви «на два тіла, римо-католицьку церкву і православну» [271, с. 27]. Україна, будучи долученою і до західної християнської, і до православної культурних цивілізацій, опиняється на перехресті Сходу і Заходу.

Після підписання Люблінської та Брестської уній західноукраїнські землі полонізуються та покатоличуються. Протистояла полонізації західноукраїнських земель невелика група українських магнатів, яка залишалася вірною православної церкві. У XVI–XVII ст. у Львові, Рогатині, Стрії, Комарні, Ярославі, Холмі, Луцьку і Києві виникають братства, які ставили завдання зберегти чистоту православ'я та протидіяли покатоличенню українців. Важливим аспектом їхньої діяльності була просвітницька — організація шкіл та друкарень для православного населення. Виникнення братств при православних церквах стає засобом збереження традиційної культури й чинником збереження етнічної ідентичності.

Проте попри всі зусилля братств, на підвладних Польщі українських землях відбувається покатоличення населення та латинізація освіти. У діловодстві запроваджується латина, відкриваються парафіяльні латиномовні школи, куди місцеві міщани віддавали в науку дітей заради можливості освоїти латинську мову та отримати змогу навчатися в університетах Центральної і Західної Європи. Як зазначає І. Франко, «з огляду, що найбільша часть шкіл середніх і вищих, єдино доступних для шляхетської молодіжі, були латинські, ведені строго в католицьким дусі, і хоч не виразно націоналістичні, все-таки виховували молодіж у польським державнім дусі і впоювали в молодіж почуття єдності польської і руської нації, а властиво зразу звичайно зовсім ігнорували існування руської нації, полонізація вищих верстов руської суспільності мусила ширитися дуже скоро» [293, с. 233].

Першим відомим друкованим твором українського автора став твір латинською мовою «Прогностична оцінка поточного 1483 року магістра Юрія Дрогобича з Русі, доктора мистецтв і медицини славетного Болонського університету», надрукований у Римі [270, с. 185]. Упровадження латинської мови в ділову писемність, літературну та наукову творчість сприяло долученню до культурного й політичного життя Західної і Центральної Європи, де латинська мова в той час була мовою науки. Але латинізація та прийняття католицизму перетворювалися на знаряддя й символ релігійної і культурно-релігійної асиміляції.

Історична доля українських земель — перебування їх у межах тих чи інших держав — вплинула на формування культурного та соціального життя. Державні кордони слугували суттєвими чинниками ізоляції регіонів і формування культури, обмежували комунікацію. Після розпаду Київської Русі більша частина Лівобережжя входила до Переяславського князівства, Правобережжя — до Київського. Лівобережна середня Наддніпрянина у 1654 р. увійшла до Гетьманщини, яка була під протекторатом московського царя, а Правобережна Україна залишилася у складі Речі Посполитої.

Розглядаючи особливості цивілізаційного розвитку українських земель під владою різних держав, М. Грушевський вбачав у тому трагічний момент нашої історії, який полягав, на його думку, у відсутності власного українського цивілізаційного ритму після того, як висохли джерела її візантійської культури, і вона, через свою належність до східноєвропейського культурного світу, не знаходила опори в якомусь новому цивілізаційному циклі: ні в католицькому, ні в протестантському [66, с. 1507].

Складовою частиною національно-культурного та релігійного відродження українського народу в останніх десятиріччях XVI — першій половині XVII ст. стало поширення друкарства. Запровадження друкарства уможливило залучення до культурного й політичного життя широких верств населення та забезпечення умов для формування нації й національної культури. Соціальними наслідками книгодрукування стали зрушення в колишніх межах і зразках культури, подолання обмеженості та трайбалізму — міжплемінної ворожнечі, що проявляється в суспільстві, де є пережитки родоплемінного поділу. З появою друкованих книг їхній гомогенізуючий вплив поширюється на різні регіони країни, сприяючи зміцненню влади, формуванню літературної мови, яка з часом витісняє народні мови розрізаних регіонів і стає засобом масового спілкування, найважливішим фактором формування та розвитку етносу.

Поява націоналізму залежала від швидкості руху інформації. До появи друкованого слова націоналізм не міг сформуватися як нове уявлення про групові спільноти. На значній ролі друкованого слова в самоусвідомленні нації та в формуванні її політичної культури й духовності наполягає М. Маклюен. Друк, як він влучно зауважує, перетворив народну мову на засіб масового спілкування та замінив племінну організацію суспільства на «асоціацією людей, гомогенно навчених бути індивідами. Сам націоналізм постав у енергетично новому візуальному образі групової долі та групового статусу й залежав від швидкості руху інформації, якої не було до появи друку» [176, с. 200–201]. М. Маклюен обгрунтував думку, що «виникнення націоналізму є неможливим до тих пір, поки національна мова не втілюється в друковану форму» [175, с. 378–379]. Це пояснюється тим, що без друку неможливо забезпечити розвиток ринку і торгівлі, зробити культурний простір гомогенним, національним.

Друк виливними рухомими літерами, який винайшов у Німеччині в середині XV ст. Гутенберг, на Східну Європу поширився в XVI ст. Книги видавалися, насамперед, для потреб церкви, але згодом друковані книжки стали видавати й для шкіл. Друк сприяв забезпеченню загальної грамотності та освіти для широких верств населення. «Друк за допомогою рухливих набірних шрифтів створив зовсім несподіване нове середовище — ПУБЛІКУ (аудиторію). Рукописні технології не володіли достатньою інтенсивністю і можливістю широкого поширення, які необхідні для створення аудиторії в національному масштабі» [175, с. 20]. Україна, як і інші країни Європи, виходила з кризи через відродження культури. Поширення друкарства на заході Європи було передумовою поживлення економіки та культури [346, с. 392].

Кризові явища в українському церковному, суспільно-політичному та культурному житті вимагали пошуків шляхів оновлення. Особливістю формування медіапростору українських земель було те, що перебування у складі різних культурно-цивілізаційних утворень наклало відбиток на мовну політику видання друкованих книг. Влучну характеристику особливостям становища України між Заходом і Сходом дає Я. Ісаєвич, який відзначає той факт, що «перша друкована книга автора, який походив з України, вийшла в Італії латинською мовою, а перші видання, значна частина яких призначалася для України, видані церковнослов'янською мовою у Польщі друкарем-німцем» [112, с. 198] (йдеться про астрологічний трактат Юрія Дрогобича та богослужбові книги, видруковані в Кракові Швайпольштом Фіолем).

У першій чверті XVI ст. виникло національне білоруське друкарство, яке стало чинником відродження білоруської культури та мало істотне значення і для України, культурне життя якої в багатьох відношеннях становило єдиний процес із білоруським народом. «Псалтырь» Ф.- Г.Скорини, видрукований у Празі 1517 р. як посібник для шкільних потреб, та інші книги проникали в Україну, переписувалися від руки в численних копіях. Ф.- Г.Скорина був засновником першої білоруської типографії і переклав слов'янською мовою та надрукував Біблію (1519), «Апостол» (1525) і «Малую подорожню книжицу» (1525).

Тривалий час першою з відомих в Україні друкарень вважали Львівську, засновану І.Федоровим (Федоровичем). Вона діяла в 1573–1575 рр., а першими книгами, надрукованими в цій друкарні стали Апостол (1574 р.) та Буквар. 1578 р. І.Федоров у маєтку князя К.Острозького на Волині заснував нову друкарню, де 1581 р. було надруковано Острозьку Біблію — першу Біблію слов'янською мовою. Але, як довели у своїх дослідженнях українські учені О.Мацюк, Я.Запаско, М.Марченко, Г.Сургай, П.Плющ, О.Губко, перша друкарня в Україні існувала ще в середині XV ст. у Львові. Власником цієї друкарні був С.Дропан, який у 1460 р. подарував її Онуфріївському монастирю. Це перша з відомих згадок про друкарство в Україні та Львові зокрема, хоч книжок, виданих друкарнею С.Дропана, не збереглося, проте збереглися інвентарні списки книг деяких монастирів [270, с. 140–141, 148].

Після Переяславської ради 1654 р. одним із вирішальних чинників культурно-цивілізаційного розвитку більшості українських земель стає факт входження до складу Російської імперії. Відбувся розрив стосунків із Річчю Посполитою і хоча з початком епохи Петра I починається європеїзація Росії, в тому числі й українських земель, проте вона була досить поверховою. Тільки освічені люди, до кола яких належала й верхівка українського козацтва, опановують західноєвропейську культуру. Козацька старшина, яка тривалий час була елітою України, у XVIII ст. русифікувалася та перетворилася на російське дворянство, проте частина її зберегла національні цінності й інтереси.

Із включенням Правобережжя до складу Росії в 1772 р. ступінь інтеграції населення в російську культуру був незначним, і територія залишалася зоною домінування польських культурних впливів, включаючи Київ, де мовою інтелектуального життя до 30-х років XIX ст. була польська. Після придушення польського повстання 1830–1831 рр. Київ поступово перетворюється на російський міський анклав серед українського сільського населення [188, с. 153]. Але одночасно спостерігається і зворотній вплив: оскільки Україна мала давніші традиції в організації церкви та освіти, то, як зазначає І.Огієнко,

«у XVIII віці український вплив на Москву не тільки не зменшав, але зробився ще більшим. Цар Петро, що добре бачив українську культуру, рішуче став на її бік, завше шанував і боронив тих українців, що допомагали йому... Українці заклали в Москві слов'яно-греко-латинську академію на зразок своєї в Києві... На всіх вищих духовних посадах митрополитами, архієпископами, єпископами та ігуменами сиділи по всій Росії самі українці» [196, с. 91–93].

Це визнавали і російські дослідники, оскільки у культурно-цивілізаційному вимірі Україна перебувала на більш високому рівні, ніж Росія. Так, М. Трубецької, стоячи на позиції євразійської культурно-цивілізаційної ідентифікації Росії, визнавав: «Отже, стара, великоросійська, московська культура за Петра померла; та культура, яка з часів Петра живе і розвивається в Росії, є органічним і безпосереднім продовженням не московської, а київської української культури... На рубежі XVII–XVIII ст. відбулася українізація великоросійської духовної культури» [283, с. 365–367].

Проте, попри вплив на Росію української культури, це не змогло перешкодити цілеспрямованій політиці русифікації українського народу. Указом Петра I в 1720 р. було заборонено книгодрукування українською мовою (крім богослужбових видань). І. Франко з приводу цього слушно зазначає, що «в XVIII віці традиційне южноруське письменство змушене було усунутися геть від друкарських машин і вернутися в часи до Геттенберга, т. є. вдовольнитися незначним поширенням у рукописних копіях» [294, с. 43]. Продовженням цієї політики стало видання царського указу про заборону викладання української мови в Києво-Могилянській академії (1753 р.), заборона Синодом Російської православної церкви друкування українського букваря (1769 р.), видання у липні 1863 р. міністром внутрішніх справ П. Валевим таємного циркуляра про заборону «малоросійським наречіем» книг духовного змісту, навчальних і взагалі призначених для початкового читання народу. І тільки на початку 1870-х років послабшала царська цензура й українці змогли відновити діяльність своєї преси. Порівнюючи становище українців під владою Росії та Австро-Угорщини, І. Франко зазначає: «В Росії українсько-руська народність не узаконена поряд із загальноруською, тобто великоруською, не визнана як окрема народність, а тому українську мову не допущено ні до уряду, ні до школи (навіть у початкові класи), на до церковної проповіді. Терплять тільки український театр, а друкувати українською мовою дозволено тільки етнографічні та історичні матеріали та белетристику» [295, с. 87–88].

На відміну від такої медіаполітики Росії щодо підвладних їй українських земель, у Галичині, яка перебувала у цей період

у складі Австро-Угорщини, «український друк домігся вже досить високої свободи і досить принципового визнання. Але тут знов розвитку літератури перешкоджає нечисленність та бідність інтелігенції і страшенно нужденне становище народних мас. В Угорщині народ ще злиденніший і ще неосвітченіший, а інтелігенція або змадьярizzata, або «москвофільська» і не дає про інтереси народу, а в питаннях літературних і наукових відстала і перебуває на такому рівні, на якому Європа була в XV або XVI ст.» [295, с. 88],— пише І. Франко.

Пробудження політичного життя в Галичині спостерігається в середині XIX ст., а в Російській частині України — наприкінці XIX — на початку XX ст. У цей час в Україні в середовищі інтелігенції з'являється когорта людей, яка перетворила народ із пасивної на активну спільноту, здатну відстоювати національні та політичні інтереси. Але національний рух у різних регіонах України мав свої особливості, на що вказував І. Лисяк-Рудницький: «В Галичині лінія, яка розділяла поляків та українців, була чітка і ясна, незважаючи на часті змішані шлюби. Треба було бути або поляком, або українцем, але не обома одразу. Тим часом російсько-українська диференціація залишалася мінливою і часто розпливчастою» [163, с. 482]. Тобто на території України, що перебувала під владою Росії, формується подвійна ідентичність, чого не спостерігалось в Західній Україні.

Процес творення української нації мав свої особливості порівняно з іншими країнами Європи. Дворянська еліта була асимільована російською культурою та службою, через що пробудження національної свідомості відбувалося під впливом інтелігенції шляхом просвітницької діяльності, «відродження» місцевих мов та використання їх у літературі й освіті, збором історичних документів, фольклору, предметів старовини. Важливу роль у цьому відіграло зацікавлення історією Козаччини, дослідження якої почалося наприкінці XVIII ст. У цей час було написано «Короткую летопись малороссийскую» В. Рубана, «Черниговского наместничества топографическое описание» О. Шафонського, «Записки о Малороссии» Я. Марковича [264, с. 204]. Так розширюється український медіакультурний простір.

Для націєтворення важливу роль відіграє збереження рідної мови, на що вказував Й.- Г. Гердер, зазначаючи, що «завдяки мові люди об'єдналися в союзи» [60, с. 236]. Мова є не тільки засобом спілкування, а й унікальною системою світобачення та самовираження нації. Публікація в 1798 р. «Енеїди» Котляревського знаменувала появу української мови як літературної. У 1818 р. О. Павловський написав «Граматику малороссийского наречия», і хоч він вважав українську мову діалектом російської, проте це була спроба

відшліфувати її. На становлення літературної української мови мали вплив «Малоросійські оповідання Грицька Основ'яненка» (Г. Квітки-Основ'яненка), багатотомні антології української літератури І. Срезневського «Запорожская Старина» та «Украинская антология». До пробудження національної свідомості спонукала «Історія Русів» (І пол. XIX ст.) невідомого автора, який змальовує картину не реальної України, а такої, про яку мріє: свободної, незалежної, перейнятої почуттям національної гідності, високої моралі, що дає підстави О. Оглобліну назвати її «декларацією прав України» [197, с. XIV–XV]. Автор «Історії Русів» вбачав в українцях окремий від росіян народ, який є спадкоємцем Київської Русі. Таке осмислення свого історичного коріння і своєї самобутності зробило внесок у становлення української нації.

Важливе значення для формування нації має й видання загальнонаціональних газет, які стають своєрідним діалогом на рівні мислення між видавцями та читачами. Якщо друковану книгу можна розглядати як діалог між читачем та автором, то газета забезпечує такий діалог на рівні нації. Преса, умови літературно-видавничої діяльності, система поширення друкованої продукції забезпечують умови для націєтворення. В Україні нове поняття спільності, яке спирається на спільність мови і культури, починає формуватися лише у XIX ст. Досліджуючи зростання національної свідомості українців, О. Субтельний зазначає, що до цього часу вона була лише туманним поняттям. «Люди завжди відчували велику прив'язаність до своєї батьківщини, мови, звичаїв і традицій. Але до недавнього часу етнічна належність не розглядалася як основний критерій визначення групової тотожності. Правові та соціально-економічні відмінності, втілені у системі феодалних станів, тобто відмінності в межах одного народу, вважалися важливішими, ніж відмінності між народами» [264, с. 200]. Оскільки всі відносини людей у суспільстві визначаються культурою, тому від упровадження певних ідей залежить, на основі яких чинників люди будуть ідентифікувати себе з тією чи іншою спільнотою. Так, формування національної свідомості відбувається завдяки інтелігенції, яка, використовуючи друковане слово, доносить до широкої аудиторії ідеї єдиної спільноти на основі спілкування єдиною мовою, спільних культурних зв'язків, спільної історичної долі і світоглядних основ.

Друковані часописи в країнах Західної Європи з'являються на початку XVII ст. На українських землях преса, порівняно із західноєвропейськими країнами, виникла на півтора століття пізніше. Першим її прообразом були видані за гетьмана І. Виговського спеціальні друковані універсали для козацької старшини, в яких публікували накази, закони та новини. Перша газета на території

України — «Львівська газета» («Gazette de Leopold») вийшла французькою мовою в 1776 р. Під час революції 1848 у Львові починають виходити україномовні газети «Зоря галицька», орган Головної Руської Ради і пропольський «Дневник руський», орган Собору Руського, який видавався І. Вагилевичем.

На східних українських землях періодична преса з'явилася тільки в першій половині XIX ст. («Харківський Еженедельник», «Одесский Вестник», «Киевские Объявления» та «Губернские Ведомости», що видавалися в центральних містах губерній за наказом російського уряду) [91, с. 37–38]. У 1875 р. у Києві таємна організація «Стара громада», до якої входили В. Антонович, М. Драгоманов, О. Русов, М. Зібер, С. Подолинський, придбала російську газету «Киевский Телеграф», перетворивши її на орган, який висвітлював події з позиції інтересів України. Заборона українських видань спонукала українську інтелігенцію налагоджувати зв'язки з українцями в Галичині, використовуючи їхню україномовну пресу, особливо газету «Правда» для поширення поглядів, заборонених у Росії. Після доносу М. Юзефовича в Петербург на українофілів, у якому він стверджував, що вони ведуть підривну діяльність серед селян, закликаючи до боротьби за незалежність, поширюють антиросійську агітацію в Галичині, Олександром II було призначено імперську комісію, яка рекомендувала заборонити ввезення і публікацію українських книжок, користуватися українською мовою на сцені, закрити «Київський телеграф», що було зроблено за Емським указом 1876 р.

Переважаюча більшість світських книжок, що читалися в Україні освіченою верхівкою суспільства, надходила з-за кордону. Переважно це були книги, видані російською, латинською й французькою мовами в межах Російської імперії, а в монархії Габсбургів (Галичина, Буковина, Закарпаття) — латиномовні та німецькі. Перші українські часописи видавалися теж за межами України. Часопис «Основа» видавався в 1861–1862 рр. в Петербурзі В. Білозерським українською та російською мовами [224, с. 417–418]. Видавництво часопису «Громада» зміг організувати М. Драгоманов у еміграції в Женеві наприкінці 1870-х — на початку 1880-х років за фінансової підтримки «Старої громади» Києва. «Громада» стала першим в історії української преси свободним, безцензурним виданням. Після проведення антиукраїнських заходів 1863 і 1876 рр. на землях, що були під владою Росії, ліберально налаштовані східні українці (В. Антонович, Кониський, П. Куліш, М. Драгоманов) стали використовувати пресу Галичини для пропаганди своїх ідей [264, с. 283].

Поєднання на території України різних культур та цивілізацій спричинило особливості становлення і розвитку сучасної української

спільноти, її стосунки із Сходом і Заходом, а також власну культурно-цивілізаційну ідентифікацію. Ще в XIX ст. спроби ідентифікувати себе закінчилися розколом української спільноти на «західників» та «слов'янофілів», який певною мірою існує й дотепер. На Галичині, яка перебувала під владою Габсбургів, Росія з метою посилення свого впливу спряла слов'янофільським тенденціям, налагоджуючи культурні зв'язки і підтримуючи їх фінансово. Найбільш активно серед інших слов'ян поширювалися проросійські настрої в Закарпатті, де видавалася газета русинів «Слово». Під впливом русофілів перебували Народний дім, видавництво «Галицько-руська магіця», частина преси. Значну дискусію в поглядах «старих русинів» із «молодими» — народовцями викликало питання мови: «старі русини відмовлялися брати за основу української літературної мови місцевий діалект — «мову свинопасів і чабанів» і в публікаціях користувалися язичієм — церковнослов'янською мовою релігійних текстів із домішками польських, російських та українських слів. Ця мова було важко зрозумілою, особливо селянам [264, с. 280–281]. За користування народною мовою виступила молодь на чолі з «Руською трійцею». Діяльність цього гуртка, створеного М. Шашкевичем, І. Вагилевичем і Я. Головацьким, слугувала ідеї національного відродження. «Руська трійця» зуміла налагодити видання альманаху «Русалка Дністровая», що містив народні пісні, вірші, історичні статті на місцевому діалекті.

Зростання національного руху в Галичині мало вплив на взаємини між українцями Сходу та Заходу. На початку XX ст. східні українці були кореспондентами та передплатниками часописів, які видавали на Галичині, вчені та письменники обох регіонів співпрацювали в Товаристві ім. Т. Г. Шевченка. Оскільки більшість преси на Галичині перебувала під впливом русофілів, народовці створили нові часописи: «Вечорниці» (1862 р.), «Мета» (1863–1865), «Нива» (1865), «Русалка», «Правда» (1867–1880). Народовцями було розроблено українську граматику і словники, створено український театр у Львові (1868 р.), товариство «Просвіта» (1868 р.) та Товариство ім. Т. Г. Шевченка (1873 р.). На протигагу русофільському «Слову» з 1880 р. стали видавати газету «Діло», орієнтовану на маси. Згодом ця газета стала найбільш впливовою й популярною українською газетою на Галичині. У 1913 р. у Західній Україні видавали 80 українських періодичних видань, з них 66 — у Галичині, решта — на Буковині та Закарпатті [264, с. 288]. У 1914 р., після захоплення Галичини, російська військова адміністрація заборонила всю українську пресу, українські народні заклади та відповідні громадські організації.

Не зважаючи на те, що політика Російської імперії чинила перешкоди для національного відродження (укази 1863 та 1876 рр. обме-

жували використання української мови, українські товариства та організації зазнавали політичних репресій), діяльність української інтелігенції привела до відновлення української державності в 1917–1919 рр. Істотні здобутки на шляху до перетворення української культури, в тому числі й українського книговидання, на головний чинник розвитку культури всієї нації пов'язані з короткочасним існуванням українських держав — УНР, Української держави за гетьмана та ЗУНР. У Галичині в міжвоєнний період деякі успіхи українське книговидання, попри антиукраїнський характер польської урядової політики, мало завдяки активності громадськості. Порівняно вільно поширювалися українські книжки й преса в 1920–1930-х рр. на Закарпатті. В обмежених масштабах українське книговидання виходило на перший план і під час так званої українізації в Українській РСР, але вже наприкінці 20-х років, унаслідок репресій з боку сталінського режиму, було продовжено політику денаціоналізації України, що викликало глибокі деформації в його духовно-культурному розвитку, викривлення в етносоціальній структурі суспільства, розпорошення української еліти [109, с. 67–77].

Аналізуючи історичний розвиток українських земель, С. Рудницький стверджував, що позитивне вирішення українського питання, тобто утворення української національної держави в етнографічних межах, є розв'язанням останнього великого питання в Європі. «Утворення національної держави в етнічних межах є єдиним шляхом, щоб запобігти заколотам і конфліктам у південно-східній частині Європи. Без національної української держави доживемо в найкоротшому часі до нових тяжких воєнних і революційних катастроф» [252, с. 145]. Учений аналізує, чому Україна на початку ХХ ст. опинилася у такому тяжкому становищі й одночасно констатує, що причиною цього є нестача національної свідомості української інтелігенції. «Український народ має право вимагати від своєї інтелігенції, щоб вона бодай не грішила ігнорацією в справі рідного краю» [252, с. 346].

Звичайно, те, що Західна Україна була тривалий час під владою спочатку Польщі, а потім Речі Посполитої та Австро-Угорщини, Центральної та Східної України — під владою Росії, позначилося на культурі, традиціях, релігійній самоідентифікації населення. Населення Західної України є переважно україномовним, дотримується греко-католицизму та досить націоналістично налаштоване. Населення Центру та Сходу України переважно дотримується православ'я (принаймні, відносить себе до православної культурної цивілізації), значна його частина вважає рідною російську мову. Це дає підстави говорити, що через терени України проходить цивілізаційне розмежування між Західнохристиянським і Східнослов'янсько-православним світами.

На питання: «Де закінчується Європа?» С. Хантінгтон дає відповідь: «Європа закінчується там, де закінчується західне християнство та починаються іслам і православ'я» [313, с. 255]. Відповідно до цього, він вважає, що Україна — це розколота країна з двома різними культурами. Критеріями поділу він бачить не тільки релігійний, а й мовний фактор: «Україна поділена на уніатський націоналістичний захід, що розмовляє українською, та православний російськомовний схід» [313, с. 208]. Така культурно-цивілізаційна специфіка України позначається як на двовекторності орієнтації національної еліти та світоглядних установок мас, так і на двовекторності орієнтації держави в зовнішній політиці.

Історична доля і культура різних земель України є досить різною. Проте, незважаючи на те, під владою яких держав вони були, завжди було прагнення створити свою державу. Пророче звучать слова Н. Полонської-Василенко: «Боротьба не скінчилася. Пройдено тільки окремі її етапи. Історія України дає багато прикладів, коли здавалося, що вже вона остаточно переможена, знищена, що її «немає й не буде»,— але минає час, і вона виходила знову на історичний кін оновлена й жива» [241, с. 546].

Україна, якій притаманна етнокультурна і конфесійна різноманітність, переживає розкол у суспільстві. Цей виклик нашому суспільству змушує актуалізувати проблему толерантності як первинної умови консенсусних рішень, що об'єднують суспільство. Нетерпимість, яка пропагується в мас-медіа стосовно до тих чи інших соціокультурних, політичних спільнот, настроїв у суспільстві, орієнтація на корпоративні інтереси, має бути замінена медійними засобами на орієнтацію на загальнолюдські цінності. Визнання культурного розмаїття — це тільки перший крок на шляху до взаємодії, а не гарантія успіху комунікації. Для позитивного результату важливе не тільки визнання відмінностей. Набагато важливішим є розуміння, яке значення надається культурній різноманітності. Цей фактор може служити як партнерству та співробітництву, так і виникненню конфліктів. Небезпечною для суспільства є пропаганда в мас-медіа ідей, які можуть сприяти пробудженню расової, етнонаціональної, соціальної ідентичності та які відволікають від усвідомлення єдиних з іншими людьми загальнолюдських цінностей. Це веде до соціальної напруги, до революцій, громадянських і цивілізаційних воєн. Завданням медіакультури має бути формування культурного середовища, доброзичливо налаштованого до всього іншого, чужого, особливого. Прийняття відмінностей і пошук основ для мирного співіснування неможливі поза комунікативною парадигмою. У її основі — направленість на діалог і взаємодію, установки на співробітництво

і партнерство. Важливо, щоб у процесах спілкування ставка робилася не на відособлення через культурні відмінності, а на єдність через розмаїття.

6.2. Поліструктурність мас-медіа і медіакультура в сучасній Україні

Особливістю розвитку медіакультури в СРСР був тотальний контроль з боку держави над усіма видами ЗМІ. Роль мас-медіа зводилася до трансляції офіційно схваленої інформації і їхніми основними функціями були інформаційна, соціально-регулятивна та адміністративно-наглядова. Усі аспекти діяльності мас-медіа контролювалися партією: від заснування газет, журналів, радіостанцій, телеканалів до ідеологічної спрямованості поданої інформації. Головліт здійснював цензуру всіх публікацій, і не тільки щодо охорони державних таємниць, але й щодо ідеологічної коректності текстів. Система контролю доповнювалася кримінальним переслідуванням громадян за розповсюдження «саміздату», що тлумачилося як антирадянська діяльність. Влада не лише «глушила» програми західних радіостанцій, але й використовувала для радіо інші частоти, а для телебачення — інші стандарти, ніж у сусідніх країнах. Наживо транслювалися лише партійні з'їзди, інформаційні програми з підданими цензурі текстами та спортивні змагання з коментуванням досвідчених журналістів. Медійний простір був уніфікований: в Україні існувало лише два телеканали та три радіостанції. Республіканські радіопрограми велися українською мовою і транслювалися по дротовому мовленню, досвід якого запозичили у британської адміністрації в колоніях Азії [47, с. 39, 47]. Тобто медіакulturі України за часів СРСР була притаманна властива кожному тоталітарному режимові централізація культурного життя.

Становлення сучасної системи засобів масової інформації, яка б відповідала загальнодемократичним європейським стандартам, розпочинається в Україні в період «перебудови» в другій половині 80-х років ХХ ст. Медіасередовище зазнало значних змін: зник ідеологічний контроль з боку компартії за пресою; відбувся перехід від тотального контролю з боку держави за роботою медіа на засадах ідеологічного плюралізму та діяльності в умовах ринкової економіки. Як відомо, партійне керівництво СРСР на чолі з М. Горбачовим взяло курс на демократизацію суспільного життя. В Україні, як і в інших національних республіках СРСР, цей процес досить швидко набув характеру відродження національної самосвідомості, звернення до глибинних витоків національних культур. Політика «гласності», започаткована М. Горбачовим, змінила політику влади щодо мас-

медіа і, відповідно, їхню суспільно-політичну роль. Перебудова сприяла ослабленню партійного контролю і розвитку спочатку друкованих, а потім і електронних ЗМК, у напрямку гласності. Проте мас-медіа не зупинилися на рівні дозованої гласності й перетворили її на свободу слова. Критиці піддавалися не лише діяльність окремих владних осіб чи структур, а й загальний стан справ у суспільстві. Мас-медіа не лише критикували дії найвищого партійного керівництва, а й, зрештою, поставили під сумнів саме право партії монополювати керувати державою.

Відмова М. Горбачова від військово-політичного протистояння із Заходом поклала край практиці «глушіння» сигналів західних радіостанцій, через що громадяни отримували інформацію без цензури. У часи «перебудови» з'явилася опозиційна преса, яка критикувала КПРС за її відірваність від інтересів народу, вмещувала дискусійні матеріали щодо внутрішньої і зовнішньої політики СРСР. ЗМІ поділилися на президентські (партійні) та опозиційні (демократичні). Припинення ідеологічних репресій проти неофіційних громадсько-політичних організацій, які спочатку заявили про свою підтримку курсу реформ, а потім вийшли за межі політики перебудови, сприяло росту періодичних видань, які не підлягали цензурі. Як слушно зазначає В. Кулик, «самвидавні» публікації не лише подавали відсутню в офіційних медіях інформацію, а й творили форум для висловлення альтернативних поглядів, що їх підрежимні видання все ще вважали неприйнятними — надто в тих республіках, зокрема й в Україні, де демократизація набагато відставала від змін на союзному рівні» [153, с. 184]. Саме завдяки «самвидаву», насамперед, виданням «Воля і Батьківщина», «Український вісник», що публікували об'єктивну інформацію про життя в Україні, яка приховувалася офіційними виданнями, відбувалася демократична консолідація українського суспільства, що стало початком формування української політичної нації.

Трансформація медіакультури у напрямку демократизації відбулася в результаті перших демократичних виборів 1990 р., коли в республіканські, обласні та районні ради було обрано представників опозиції. Висуванці опозиційних організацій поставили вимогу забезпечити їм доступ до періодичних видань, які раніше видавалися спільно комітетами партії та радами. Це було закріплено законом 1990 р. «Про пресу та інші засоби масової інформації», який проголосив свободу слова і заборонив цензуру. Громадяни отримали право на свободне одержання, використання та розповсюдження інформації. Було дозволено безперешкодне творення друкованих і електронних мас-медіа (за умови реєстрації в комітеті з питань преси), які могли

бути заснованими, крім органів влади, і будь-якими організаціями, установами, державними та приватними підприємствами й окремими громадянами. Цей закон дав початок новим мас-медіа (виданням книг, відкриттю радіостанцій, телеканалів), які співіснували і конкурували з тими, що існували ще за радянських часів. Видання офіційних організацій (комсомолу, творчих спілок), які були під контролем компартії, переорієнтувалися на позицію своїх формальних засновників або на власну позицію редакції [122, с. 112–118]. Тобто суттєво ускладнилася структура медійних засобів, що спонукало до вироблення нових форм взаємодії між державою і ЗМІ, а також між самими медіа.

У сучасному світі виділяють такі основні моделі розвитку ЗМІ: 1) незалежної преси, 2) радянська (соціалістична), 3) соціальної відповідальності, 4) авторитарна, 5) модель «розвитку», яка застосовується в країнах, що розвиваються, і яка спрямована на те, щоб ЗМІ сприяли меті здійснення національної внутрішньої політики, 6) модель демократичного представництва [135, с. 249–251]. На рубежі ХХ і ХХІ століть українські ЗМІ не відповідають повністю жодній із них. У їхній діяльності можна спостерігати окремі риси різних моделей. Частина з них намагаються слідувати «моделі незалежної преси». Вони проголошують свободу слова для всіх громадян, виступають проти цензури, критикують уряд, офіційних осіб, політичні партії. Але проголошуючи відкритість поширення інформації для всіх громадян і груп, редакції часто ставлять перешкоди своїм політичним опонентам. У хід ідуть найбрудніші технології, коли матеріал стосується опонентів. Хоч іноді для падіння рейтингу медійних засобів опонентів використовуюється методика — просто не помічати і не висвітлювати в матеріалах видань діяльність певних лідерів чи програми та позиції певних партій. Газети партій діють, не зважаючи на те, лівого чи правого вони спрямування, за принципом «соціалістичної моделі». Їхні журналісти дотримуються норм партійної дисципліни і матеріал подається відповідно до ідеології партії. Деякі видання та телеканали намагаються бути плюралістичними і подають різні точки зору на події, що відбуваються, прикладом чого може бути медіаполітика «112 каналу».

У роки незалежності, ставши незалежними від влади та отримавши можливість публікувати матеріали без цензури, мас-медіа опинилися без дотації держави. Це спричинило певний спад у їхньому розвитку та залежність від політично зумовлених дотацій і реклами. Ринкові відносини стали диктувати їм свою волю, і коли в 1992 р. держава перестала регулювати ціни на папір та послуги пошти, це змусило редакції зменшити тиражі видань і, відповідно, скоротити

чисельність колективів. Свідченням кризи медіакультури українського соціуму стало падіння тиражів журналів, книг, зменшення театральної і кінематографічної аудиторії.

Проте скорочення тиражів видань в останньому десятилітті ХХ ст., крім фінансових проблем, обумовлювалося й тим, що почали домінувати аудіовізуальні, тоді як наприкінці перебудови основним видом мас-медіа були друковані. Подорожчання друкованих видань ще більш посилювало переорієнтацію аудиторії з газет на телебачення. В.Кулик наводить такі дані: на читання газет більшість українців витрачає щодня менше ніж годину, тоді як біля телевізора так мало часу проводять лише 15 відсотків — удвоє менше, ніж тих, хто дивиться його понад дві з половиною години [153, с. 189]. Чверть респондентів в Україні не слухає радіо взагалі, тимчасом як понад 10 відсотків проводять біля нього більш ніж три години щоденно [233, с. 550–551].

Аудіовізуальні ЗМІ, давши можливість своїй аудиторії здійснювати вибір програм, стали фактором індивідуалізації, який ще більше посилювався з демасифікацією мас-медіа. Уже за перший рік незалежності України спостерігалось активне заснування громадськими організаціями, комерційними структурами й окремими громадянами нових газет і журналів. Їхній список подвоївся і на початку 1993 року сягнув 3500 найменувань, хоча деякі з них виходили нерегулярно або навіть не почали виходити [122, с.145–147]. Поява різних видів медіа свідчить про їхню «демасифікацію» (термін введений Е.Тоффлером), яка проявляється у зростанні чисельності газет та журналів, незначних за тиражами, та зменшенні тиражів масових видань. «Демасифікація» в сфері медіа веде до посилення розмаїття ЗМІ, до розширення спектру їхньої продукції. З'явилися друковані видання, розраховані на потреби та інтереси певних споживачів. Преса, телебачення і радіо стали різноманітнішими за стилями та жанрами, а також відбувся їхній поділ на «елітні», «масові» та «жовту пресу», що є характерним для функціонування західних мас-медіа.

На початку 90-х років найбільший тираж з українських газет мали «Сільські вісті», що пояснюється консерватизмом їхньої аудиторії, яку влаштовував традиційний виклад матеріалу цим виданням. Також досить стабільні тиражі мали видання Верховної Ради «Голос України» та Кабінету Міністрів «Урядовий кур'єр», які публікували закони та інші офіційні документи. Але, як справедливо зауважує В.Карпенко, головним чинником виживання цих газет, особливо в перші роки функціонування за ринкових умов, були бюджетні дотації, що ставили їх у привілейоване становище порівняно з рештою видань [122, с. 156–157].

Поряд із державними, в перші роки незалежності почали з'являтися і приватні видання, які претендували на певну політичну незалежність, хоч насправді виконували ті політичні завдання, які ставили їхні засновники, що представляли певні політичні кола. Найбільшою популярністю серед таких видань користувалися «Киевские ведомости», які публікували як матеріали, присвячені політиці, економіці, культурі, так і ті, що піднімали соціально-побутові проблеми та розважальні матеріали. Цим вони зацікавлювали різні групи читачів. У 1996 році в Україні було засновано щоденну газету «День». Але їй так і не вдалося стати класичною газетою для еліти як, наприклад, «New York Times» чи «Frankfurter Allgemeine Zeitung». Серед політиків, урядовців, бізнесменів здобув популярність щотижневик «Зеркало недели» (виходить з 1997 р., і україномовна версія — «Дзеркало тижня» — з 2000 р.), який піднімає проблеми влади та власності.

У другій половині 90-х років газети регіонального рівня почали витіснити загальноукраїнські. Регіональні видання є ближчими до аудиторії за подіями, які вони подають, швидше потрапляють до передплатників (Укрпошта іноді доставляє в регіони газети, які друкуються в Києві із запізненням у один-два дні). Такі газети, як «Газета по-українськи», «Сегодня», на даний час теж запропонували сторінки з регіональним матеріалом, що допомагає їм конкурувати з регіональними виданнями. Деякі російські газети, включаючи як додаток українські матеріали та зареєструвавши видання в Україні, продовжують виходити, додавши в назві слово «Україна» чи «в Україні». Але якщо в останній рік існування Союзу трьома виданнями, які найчастіше передплачували в Україні, були загальносоюзні, то вже через п'ять років вони опинилися в другій п'ятірці рейтингу популярності [260, с. 80, 83]. Переорієнтація значної частини читачів всесоюзних газет на загальнонаціональні та регіональні видання українських газет відбувається при наданні переваги виданням, які виходять російською мовою. Це пояснюється як особливостями аудиторії, так і тим, що російськомовні видавці першими відгукнулися на розважальні пріоритети аудиторії, тоді як «серед україномовних газетярів виявилася сильнішою традиція розглядати газету виключно як спосіб пропаганди високих істин, як «будителя» і «просвітника» [260, с. 84].

Суттєвою характеристикою української аудиторії мас-медіа є її двомовність. Та обставина, що в Україні не було вироблено національної доктрини в галузі інформаційної політики та законодавчі норми в галузі інформаційної діяльності містили суперечності, дозволило закордонним мас-медіа, особливо в галузі телекомунікацій, видавничій діяльності активно розгорнути роботу. Так, продаж

у нашій країні російськомовної літератури приносить дохід іноземним компаніям від 3 до 5 мільярдів гривень щорічно [240, с. 264].

Однією з особливих ознак українського медіапростору, особливо теле- і радіоефіру, є змішування української та російської мов. За дослідженням Ю. Бестерс-Дільгер щодо мови перегляду іноземних фільмів або серіалів 26% опитаних надали перевагу фільмам і телесеріалам, озвученим українською мовою; 7,3% зацікавлені у фільмах, озвучених українською з російськими субтитрами; 12,6% надають перевагу російській з українськими субтитрами; 41,4% — озвученим російською фільмам; лише 4% надали перевагу іншим мовам, у тому числі — англійській. При перегляді російськомовних фільмів або телесеріалів 15% висловилися на користь української мови і 56,3% — російської [28, с. 259]. Тобто медіакультура України так і не позбулася впливів інших країн, насамперед Росії, яка і після здобуття Україною незалежності ще довго використовувала її медіапростір для свого ідеологічного впливу.

Після розпаду СРСР телебачення та радіо України досить повільно переорієнтувалося з державних станцій на приватні, а з російських — на загальнонаціональні та регіональні українські. Було припинено трансляцію російського каналу РТР, але ще п'ять років трансливався колишній перший союзний — «Останкіно», а з 1994 р. — ОРТ, який завдяки інформаційним та розважальним програмам користувався значно більшою популярністю, ніж два українських державних канали. У 1996 р. трансляцію цього каналу було припинено, а натомість створено за участю ОРТ і українських ділових структур телекомпанію «Інтер», яка отримала право трансливати найпопулярніші російські програми і завдяки цьому стала найпопулярнішим в Україні телеканалом [64, с. 191]. Це накладає відбиток на функціонування мас-медіа та медіакультури в Україні. Через відсутність достатнього фінансування українські мас-медіа часто не витримують конкуренції з тими ЗМІ, що належать іноземним власникам.

Створення приватних телекомпаній відбувалося коштом реклами та дотацій певних політичних кіл. Але досить часто вони не мали коштів і кадрів для створення власних програм і заповнювали ефір «піратськими» копіями західних фільмів, до того ж озвученими не професійно. Винятком була заснована за участю американського капіталу компанія ICTV, яка запропонувала нові підходи щодо формування телевізійної програми, які відповідали запитам аудиторії у якісних західних серіалах, музичних та інформаційних програмах [282, с. 678]. Таку ж політику стала проводити створена в 1995 р. компанія «Студія «1+1»», яка не лише розширила показ україномовних версій західних серіалів та фільмів, а й почала виро-

бляти власні інформаційні, розважальні та соціально-публіцистичні програми для різних категорій глядачів, використовуючи новітні технології (комп'ютерний дизайн, телекомунікаційний зв'язок між студією та віддаленими кореспондентами). «Студія «1+1»» та «Інтер» стали двома найпопулярнішими українськими каналами, які утримують понад половину аудиторії. Водночас, рейтинг програм державного каналу УТ-1 (Перший національний) не перевищував кількох відсотків [153, с. 197]. Слабка увага з боку держави до державного каналу зробила його неконкурентоспроможним, що послабило ідеологічну функцію держави.

Розвиток кабельних мереж в Україні ускладнив структуру мас-медіа. Посилилась і поліструктурність медіапростору. Державне радіомовлення забезпечує трансляцію засідань парламенту, хоч інтерес до них впав, порівняно з початком 1990-х років. Значну частину часу займають політичні, культурологічні, музичні програми, щодини виходять випуски новин. Протягом 90-х років виникли десятки недержавних радіостанцій, більшість з яких використовують хвилі FM-діапазону та в основному транслюють популярну музику, яку переривають тільки новини та реклама. Більшість станцій здійснюють радіомовлення на певні регіони. Деякі з них ретранслюють програми інших українських або російських мовників, додаючи «свою» рекламу та новини. Це дає змогу виробникам зменшувати витрати, а реклама забезпечує прибутки [64, с. 195].

Більшість FM-станцій до 2006 року транслювала популярну музику західного та російського шоу-бізнесу («попсу»), яка часто була «піратською». Українську та україномовну музику майже не передавали, пояснюючи це невідповідністю жанровому формату, а іноді, як пояснювали деякі виконавці й оглядачі, через упередженість керівників багатьох радіостанцій та лобізм російського шоу-бізнесу [153, с. 199]. На відміну від друкованих мас-медіа, яким дозволено вибирати мову друку відповідно до бажань видавців і читачів, обмежений ресурс частот для телерадіомовлення в Україні розподіляється з огляду на державний і громадський інтерес. Українізації мас-медіа сприяло прийняття Закону України «Про телебачення і радіомовлення», згідно з яким в ліцензії кожної станції вказувався мінімальний відсоток часу, протягом якого мовлення має здійснюватися українською мовою [94]. Після прийняття в 2006 р. Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про телебачення і радіомовлення»» було встановлено загальний обсяг національного аудіовізуального продукту або музичних творів українських авторів чи виконавців, мовлення кожної телерадіоорганізації в обсязі не менше 50 відсотків. Згідно з цим законом, мовлення на певні регіони може здійснюватися

також мовою національних меншин, що компактно проживають на даній території. Якщо мова оригіналу (або дублювання) фільму та/чи іншої програми (передачі) не є українською, такі фільми та/чи програми (передачі) транслюються за умови звукового дублювання їх державною мовою [96].

До прийняття закону 2006 року до числа україномовних зараховували російськомовні програми з україномовними субтитрами, які досить часто здавалися глядачами непотрібними через їхнє розуміння російської мови. Це швидше було профанацією, ніж реалізацією запровадження української мови в ефірі каналів України. У 2006 р. було встановлено, що для загальнонаціонального мовлення частка ефірного часу, коли мовлення ведеться українською мовою, має складати не менше 75 відсотків загального обсягу добового мовлення [96]. Було посилено контроль за дотриманням цієї норми Національною радою, яка також поставила вимогу переходу від субтитрів до озвучення, попередивши, що за ігнорування цих норм позбавлятиме ліцензій.

На початку 2000-х років українські телеканали почали випускати власну продукцію, але нерозвиненість рекламного ринку країни не дає змоги відшкодувати витрати показом фільмів і серіалів лише на українських каналах, тож виробники орієнтуються на продаж своїх продуктів у Росію. Це пояснює, чому майже вся продукція виявляється російськомовною і зорієнтована на російських споживачів, які бажають дивитися «кіно про себе». Крім того, майже всі канали купують російські фільми та серіали, які дедалі більше витісняють західні з українського телеефіру [153, с. 200].

Вітчизняне телебачення в останній час носить наслідувальний характер і наш екранний образ став схожим на інші канали світу. Значну частину українського телеефіру займають шоу-програми (ремонт квартир, кулінарія, мода, прийняття гостей, родинні драми, судові позови, туристичні подорожі, конкурси ерудитів, світське життя, пошук загублених близьких, паранормальні явища тощо). Глядачі мають змогу так чи інакше ідентифікувати себе з героями, співпереживати їм, вчаться правильно діяти у схожих ситуаціях. Але при цьому вони залишаються лише спостерігачами — обговорення ситуацій, які розглядаються, як правило, ці програми не передбачають. Дискусійний характер можна відмітити тільки щодо політичних ток-шоу. Проте, як зазначає В. Кулик, «більшість з них обмежуються проблемами політичного життя та збирають у студії політиків, гострі й часто нечемні дискусії між якими теж почасти стають для глядачів розвагою» [153, с. 224].

В умовах ринкової економіки мас-медіа стали бізнесом. Проте низька купівельна спроможність населення, нерозвиненість реклам-

ного ринку приводить до того, що власники навіть незалежних ЗМІ в Україні змушені виконувати певні політичні замовлення заради отримання дотацій. Ринок також диктує зорієнтованість мас-медіа на розважання аудиторії (серіали, фільми, шоу), а не на її інформування та освіту. Досить часто тексти новин носять розважальний характер, події подаються так, що їхні причини є незрозумілими для більшості аудиторії, яка сприймає як належне все, що відбувається, не ставлячи питання про причини і наслідки, запобігання повторенню таких подій.

Для України досить болючими є питання соціальної справедливості, економічної нерівності, довкілля. Ці теми активно використовуються політичними силами в боротьбі за вплив на суспільство і трактуються в своїх інтересах. Державні мас-медіа намагаються уникати адекватного висвітлення соціальних проблем, не торкатися тем соціальних конфліктів, або принаймні не драматизувати їх, що свідчить про існуючий консенсус, свого роду «суспільну угоду» між владою і пресою. Дії влади подаються як такі, що не піддаються критиці та протидії. Така медіаполітика веде до посилення апатії громадян, недовіри до державних органів та протесту проти впровадження рішень державних інститутів. Тому перед мас-медіа стоїть завдання завоювання симпатій більшості людей, привернення уваги до їхніх власних завдань і прагнень. Робота державної прес-служби разом із мас-медіа має спрямовуватися на зростання інформованості населення. Саме високий рівень інформованості громадян, відкритість держави суспільству сприяє забезпеченню соціальної стабільності.

Процес формування власного медіапростору України є досить складним і суперечливим. Попри падіння тиражів, слід відмітити якісні зрушення. За часів незалежності в Україні було опубліковано окремі твори класиків, які в СРСР не видавалися або видавалися порізаними цензурою, в тому числі й ті, які поширювалися раніше лише у «самвидаві» або в «тамвидаві». Почали свobodно надходити книги з діаспори (факсимільні відтворення «Енциклопедії українознавства», «Історії України — Руси» М. Грушевського, курси української історії Д. Дорошенка, І. Крип'якевича, Н. Полонської–Василенко, огляди історії української літератури С. Єфремова, М. Возняка, Д. Чижевського та багато інших праць із різних галузей українознавства). Розпочалося видання «Енциклопедії сучасної України», «Енциклопедії історії України», «Енциклопедії української діаспори» й інших довідкових та енциклопедичних видань. Популяризації української книги слугує проведення щорічного львівського форуму видавців — книжкового ярмарку, на якому переважає українськомовна книга. Книжкова палата України видає державну реєстраційну бібліографію: «Літопис книг», «Літопис журнальних статей», «Літопис газетних ста-

тей». Інформацію про новини українського книжкового ринку подають місячник «Критика» і двотижневик «Книжник — ревію», завдяки якому налагоджено роботу служби «Книга — поштою».

Характерною рисою друкованих видань в Україні на початку XXI ст. стала не тільки їхня демасифікація, але і те, що багато газет і журналів мають свої електронні версії, тобто працюють у режимі on-line, тим самим розширюючи свою аудиторію. Багато матеріалів із газет і журналів усього світу можна прочитати в Інтернеті навіть раніше від появи відповідних друкованих видань у кіосках та домашніх поштових скриньках. Деякі журнали видаються тепер тільки в електронній формі. Завдяки Інтернету створюються віртуальні бібліотеки, через які можна отримати доступ до наукових праць, творів художньої літератури, енциклопедій, монографій, статей. Створено національну електронну бібліотеку в Національній бібліотеці України ім. В. Вернадського, де розміщено повні тексти авторефератів дисертацій (починаючи з 1998 р.), електронні версії раритетів НБУВ (Київських глаголичних листків X ст. і львівського Апостола 1574 р.), комп'ютерні версії праць наукових установ та навчальних закладів України [155, с. 11].

За роки незалежності перед мас-медіа стояло завдання зробити свій внесок у відродження культури України. Цьому має сприяти відродження національної ідентичності, народних звичаїв та традицій, розвиток українського книговидавництва, трансляція телебачення українською мовою. Українське суспільство, що складається з представників різних народів та націй, інтегрується в українську спільноту, й одночасно під впливом глобалізації відбувається інтеграція в світову спільноту. Як слушно пише С. Кримський, «етнос не є готовим до інтеграції, поки він не проходить фази вільного розвитку, що знаменується державною незалежністю» [146, с. 21].

Засобом протистояння української спільноти глобалізаційним тенденціям експансії масової культури, на наш погляд, є збереження етнічних культур, звичаїв, традицій. Проте майже кожне суспільство, у тому числі й українське, за своєю структурою є поліетнічним. І тому завданням держави у сфері культури є збереження єдності культури на загальносуспільному рівні при одночасному сприянні розвитку культурної самобутності етнічних меншин. В «Основах законодавства України про культуру» проголошується «визнання культури як одного з основних чинників самобутності української нації та національних меншин, які проживають на території України» [225, с. 4]. Реалізуючи цю програму, держава зможе забезпечувати однакові права для розвитку етнокультурних спільнот, які мешкають в Україні.

Найпоширенішим і найдоступнішим для населення джерелом розповсюдження масової культури в Україні залишається телебачення, тому досить гостро постає питання про контроль за змістом програм. Засилля жорстокості на телеекранах, сцени насилля в мультфільмах особливо небезпечні для дітей і підлітків, які часто не розмежовують реальну і вигадану дійсність. І хоча в Україні Національна рада з питань телебачення та радіомовлення заборонила з 1 грудня 2000 року трансляцію еротики та сцен насильства на українському телебаченні до 22-ої години, проте ситуація істотно не покращилася. Сцени аморальної поведінки, які ми бачимо на екрані, насильство, злочинність як масове і буденне явище — все це сприяє звиканню до цього, особливо в молоді. У масовій свідомості, особливо в молоді, руйнуються захисні психологічні бар'єри, що стримують людину від скоєння злочинів.

Із почату 1990-х років, коли мас-медіа отримали максимальну свободу, на їх аудиторію звалилася величезна кількість сенсаційних, часто неправдивих матеріалів, метою публікації яких було підвищення рейтингу та збільшення тиражів видань. Реклама фінансових пірамід, різних БАДів, обіцянки різних благ, які вони забезпечать людям, призвели до зубожіння, а іноді трагедій їхніх учасників. Результатом такої недалекоглядної політики був підрив довіри до ЗМІ, яким раніше звикли довіряти.

Медіакультура України несе на собі відбиток усіх втрат і надбань, усіх суперечностей процесу розбудови державності. Авторка повністю згідна з думкою П. Кравченка, який відзначає, що «однією з головних причин усіх негараздів, які ми переживаємо, є відсутність національної свідомості серед широкого кола населення» [144, с. 272]. Відродження духовності має стати пріоритетним завданням медіакультури, хоч цей процес є складним через багатовікове нищення мови, культури і нації в Україні.

Наша країна — багатонаціональна і багатомовна, тому для нас є актуальною проблема забезпечення в сфері медіакультури потреб різних етнічних груп. Хоч Україну відносять до розколотих цивілізацій і, як слушно зазначає Н. Скотна, «фактори міжцивілізаційної взаємодії завжди будуть відбиватися на внутрішніх процесах у країні» [259, с. 128], проте виважена державна політика в сфері медіакультури може увінчатися формуванням в українського народу власної цивілізаційної ідентичності. Для цього, крім зусиль з боку держави, необхідний громадський контроль за функціонуванням ЗМІ з боку суспільства. Адже певні політичні сили можуть скористатися ситуацією, коли мас-медіа не можуть функціонувати без фінансової підтримки, і надаючи її, впливатимуть через подачу інформації

та висвітлення подій на ракурс бачення процесів, що відбуваються у сфері націєтворення.

Технологічна революція, яка перетворила мас-медіа на соціальний інститут, що охоплює своїм впливом практично все суспільство, дозволяє вести відкритий діалог громадян із владою. Але в умовах військових конфліктів мас-медіа стають не стільки засобом фіксації та висвітлення подій, скільки засобом конструювання реальності. Військова цензура репортажів сприяє створенню бажаних конструкцій і виключає незалежну інформацію, яку мас-медіа могли би отримати різними шляхами. Кінокадри військових подій каналами протилежних сторін часто інтерпретуються по-різному. Демонструється переважно використання військової техніки, а теми людських жертв та трагедій медіа намагаються уникнути.

Оскільки в інформаційному суспільстві інформаційна сфера стала базовою для розвитку всіх інших сфер — економічної, політичної, військової, дипломатичної, а телебачення, як слушно зазначають Г.Почепцов і С.Чукот, є базисним для самої інформаційної сфери, «розвиток телебачення має прями й опосередковані наслідки для економіки, політики, військової чи дипломатичної справи будь-якої країни. Саме там створюються «друзі» та «вороги» країни. Глобальні комунікації сформуvalи глобальну залежність одних країн від інших» [244, с. 29]. Телебачення, використовуючи маніпулятивні техніки, формує ту медіареальність, яка програмує подальші події. Оскільки інформаційний простір України заповнений іноземним продуктом, він не здатний до згуртування нації через відсутність єдиної інтерпретації подій.

Розбудова держави в Україні поставила одним із завдань формування вітчизняних мас-медіа як чинника національної безпеки. Згідно із Законом «Про Суспільне телебачення і радіомовлення України», ухваленим Верховною Радою 17 квітня 2014 року, передбачено створення Наглядової ради Національної суспільної радіокомпанії України (НСТУ). Рішеннями чиновників можливе суттєве обмеження телерадіопростору держави, заборона або обмеження ретрансляції теле- та радіоканалів, обмеження або припинення діяльності засобів масової інформації та інших суб'єктів інформаційної діяльності, в тому числі в мережі Інтернет, обмеження або заборона виробництва чи розповсюдження друкованої продукції та інших інформаційних матеріалів.

Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення поставила вимогу до провайдерів програмної послуги до 11 березня 2014 р. припинити ретрансляцію в своїх мережах передач російських телеканалів («Вести», «Россия 24», ОРТ (Первый канал. Всемирная

сеть), «РТР–Планета», «НТВ–Мир»). 5 березня Комітет Верховної Ради України з питань свободи слова та інформації звернувся до постачальників (провайдерів) програмної послуги з рекомендацією зважено переглянути формування пакета програм універсальної програмної послуги і припинити трансляцію програм російських телеканалів, які грубо порушують законодавство України. Це звернення є результатом моніторингу програм російських телеканалів, які здійснюють ретрансляцію своїх програм на територію України. Зокрема, результати моніторингу показали, що в діяльності російських телеканалів «НТВ–Мир», «РТР–Планета», «Первый канал. Всемирная сеть» і «Россия 24» зафіксовані ознаки порушення статей 6 і 42 Закону України «Про телебачення і радіомовлення», оскільки в їхніх програмах містилася інформація із закликами до насильницької зміни конституційного ладу України, агресивних дій проти України, розповсюдження інформації, яка порушує законні права та інтереси фізичних і юридичних осіб, посягає на честь і гідність людини. Відповідно до рішень Національної ради № 292 та 297 від 17 липня 2014 року та ухвали Окружного адміністративного суду Києва було тимчасово заборонено мовлення на території України ряду російських телевізійних каналів.

Прийняття цих заходів відповідає доктрині інформаційного стримування, що передбачає, як слушно зазначають Г. Почепцов і С. Чукут, такі дії: «породження відповідей на негативні повідомлення, власне породження негативу про об'єкти і дії супротивника; породження позитивних повідомлень про власні об'єкти і дії; уміння використовувати в інформаційній боротьбі чутки; уміння використовувати листівки; постійне проведення моніторингу інформаційного простору, оскільки початковий етап інформаційної війни, як правило, проходить майже непоміченим» 244, с. 659].

Захист країни від зовнішніх і внутрішніх загроз змушує нашу державу ввести на певний період обмеження в медіапросторі України іноземних ЗМІ. Ці заходи, вимушені в час гібридної війни, можуть розглядатися тільки як тимчасові, оскільки в умовах зростання ролі мас-медіа як фактору регулювання суспільних відносин прагнення провладних сил встановити повний контроль над ЗМІ веде до згорання демократії та громадянського суспільства. Мас-медіа як соціальний інститут, що здійснює потужний вплив на поведінкові установки та ціннісні орієнтації, не може бути під контролем тільки певних політичних сил, а має виражати погляди різних суб'єктів політичного процесу і бути налаштованим на конструктивний медіадискурс у суспільстві. Становлення громадянського суспільства уможливорюється тільки за умови вільного інформаційного обміну в суспільстві, налагод-

ження мереж суспільних комунікацій і соціальних зв'язків між державними й недержавними інститутами, створення незалежного від фінансового і політичного тиску суспільного телебачення, яке би забезпечувало медіадискурс між владою та опозицією. Демократична трансформація суспільства без свободних і незалежних мас-медіа, що надають об'єктивну і достовірну інформацію, є малоімовірною.

6.3. Медіакультура і становлення громадянського суспільства в Україні

Від медіакультури країни, її здатності виконувати функції достовірного інформування суспільства, забезпечення медіадискурсу між різними соціальними групами та владними структурами, гарантування доступу до інформації в країні та можливості контролю за діями влади залежить розбудова громадянського суспільства. Ці можливості медіакультури зростають із появою електронних мас-медіа, які сприяють висловлюванню своїх поглядів різним суспільним групам. Вони можуть обговорювати різні соціально-політичні, культурні, екологічні проблеми, координувати свої зусилля в боротьбі з владою. В умовах медіатизації політики в Україні мас-медіа, забезпечуючи громадян інформацією про суб'єктів соціально-політичного процесу, його спрямованість та зміст, відіграють важливу роль у формуванні громадянського суспільства. Діяльність ЗМІ впливає на політичні симпатії, переваги, електоральну поведінку. Зростання ролі і значення мас-медіа для нормального функціонування суспільства обумовлено тим, що для розширення прав і свобод людини й громадянина, посилення впливу громадських організацій на лібералізацію соціальних процесів, зростає необхідність у комунікації як у засобі, що згуртовує суспільство. Останнє, щоб стати демократичним і громадянським, має пройти випробування на здатність громадян захищати свої інтереси від держави. Проте, як зазначає Х. Аренд, парадокс права людей на захист від держави полягає в тому, що такий захист можливий лише в межах самої держави та завдяки їй [7, с. 389–397]. Кожний громадянин може вважати себе членом громадянського суспільства тільки за умови, що він упевнений у тому, що його голос буде почутим. Для становлення громадянського суспільства важливо, щоб у країні була налагоджена комунікація на загальнонаціональному рівні, який має забезпечити інтенсивні зв'язки в усьому суспільстві, а також протистояти тим мас-медіа, які мають деструктивну спрямованість. Основні зусилля мас-медіа повинні бути спрямовані на розробку і підтримку стійкої системи конструктивних суспільних цінностей, які би сприяли консолідації суспільства.

Прагнучи до монополізації влади, державні органи використовують мас-медіа для управління і контролю над громадською думкою. ЗМІ, насамперед телебачення як найбільш ефективний засіб із них, маючи певну задану мету, з образів реальності «нарізають» певні сюжети, які спрямовують свідомість аудиторії в певному напрямку. Суспільству нав'язується цілком визначена інформаційна картина світу, яка може бути далекою від реальної, але така, що задовольняє інтереси власників мас-медіа. У такій ситуації останні претендують на владу над суспільством і світом загалом. Протистояти цьому може контроль з боку громадянського суспільства над мас-медіа, недопущення використання їх у якості засобу маніпуляції суспільною свідомістю.

Проблема формування громадянського суспільства постає вже у працях Платона й Арістотеля, коли вони розглядали питання взаємовідносин людини і влади в контексті аналізу різних форм державного управління. У Європі в XIII ст. у результаті боротьби громадян міст за звільнення від сеньйоральної залежності формується Магдебурзьке право, яке давало жителям міст певну автономію від держави та правову основу для захисту від введення феодалами нових повинностей та податків. Наприкінці XV — на початку XVI ст. магдебурзьке право існувало у Львові, Торуні, Сяноку, Києві, Володимирі, Луцьку, Рівному, Кременці, Брацлаві, Кам'янці-Подільському тощо [188, с. 145]. У тих містах України, де було введено магдебурзьке право, формувалися засади громадянського суспільства: демократизм, менша орієнтація на центральну владу, бажання будувати суспільне життя на основі правових норм тощо.

Концепція громадянського суспільства має сенс лише в межах системи відношення «громадянське суспільство — держава». Реалізація прав громадян неможлива без функціонування інституту незалежних від держави мас-медіа, які створюють умови різним громадським організаціям виражати і захищати інтереси їхніх представників. Створення мас-медіа, що представляють організації громадянського суспільства і утворюють пріоритет прав людини, виключає монополію однієї ідеології, одного світогляду, забезпечує свободу совісті. У політичному житті такі медіа надають організаціям громадянського суспільства доступ до участі в державних і суспільних справах. В основі громадянського суспільства лежать життєві потреби та інтереси людей, які заради їхнього задоволення утворюють громадські об'єднання. Серед інститутів громадянського суспільства (сім'я, церква, об'єднання за інтересами, профспілки, органи громадської самодіяльності, громадські організації, політичні партії) важливе роль відіграють недержавні засоби масової інформації.

Їхнє реальне функціонування є показником громадянської зрілості суспільства, усвідомлення ним своїх власних потреб, рівня його самосвідомості. Побудувати громадянське суспільство можуть тільки небайдужі громадяни, які висловлюють свою позицію щодо всіх процесів, що відбуваються в державному, суспільно-політичному, культурному житті соціуму. У сучасному суспільстві, коли відбувається розпад традиційних спільнот та атомізація соціуму, як ми зазначали вище, людина часто погоджується обміняти придбану свободу на почуття (навіть ілюзорне) безпеки та приналежності до групи. За Е. Фроммом, універсальна потреба в ідентичності стоїть за прагненням людей до придбання соціального статусу і за конформізмом як одним із механізмів «втечі від свободи» [298, с. 20].

Сформувати громадянське суспільство без мас-медіа, які формують відповідну даному стану соціуму медіакультуру, що дає можливість консолідуватися індивідам на основі певних цінностей та інтересів і захистити їх від держави, неможливо. Даючи визначення громадянському суспільству, М. Киященко справедливо наголошує: «Це спільнота людей, що самоорганізовується, самоуправляється і саморозвивається, яка не залежить від всієї системи владних відносин, на основі власного і неповторного для кожного етнічного в ньому утворення вільно творить свою неповторну культуру, будує на базі виробленої системи цінностей систему передачі всього нагромадженого досвіду, систему виховання, освіти і розкриття творчих здібностей усіх нових поколінь вільних громадян» [138, с. 130].

Термін «громадянське суспільство» використовується для «означення організацій та інститутів соціального порядку, що відносно незалежні від держави. Держава ототожнюється з правовим та інституціональним апаратом, у той час як громадянське суспільство являє собою моделі різних об'єднань (групи за інтересами, професійні союзи)», і є «сукупністю структур, за допомогою яких будь-яка людина розпочинає суспільно значимі дії без участі держави» [14, с. 615].

Громадянське суспільство базується одночасно на індивідуальній свободі та масовизації соціальних процесів. Тому для розвитку такого суспільства важливо зростання ролі масової комунікації як основного механізму розвитку індивідуальної і колективної активності. Проте якість комунікації залежить від рівня розвитку медіакультури суспільства, сформованих і затверджених соціумом відповідних норм і правил подачі інформації у державних, громадських та приватних засобах комунікації.

Становлення громадянського суспільства в Україні почалося в XIX ст., коли були створені суспільно-культурні «товариства грамотності» і «тверезості» на Східних і Центральних землях, «Товариство галиць-

ких греко-католицьких священників», «Галицько-Руська Матиця», «Просвіта» на Галичині, «Прашесвское литературное заведение» на Закарпатті, економічні спілки в Харкові та на Галичині. Створення громадських організацій, особливо в межах царської Росії, обмежувалося державою, за винятком короткого періоду революції 1905–1906 років. У період входження України до СРСР діяльність місцевих громадських організацій була знищена, а натомість засновано відділення всесоюзних організацій, діяльність яких була централізованою (піонерська, комсомольська спілки, товариства охорони пам'яток історії та культури, товариства мисливців і рибалок та ін.). Деяке поживлення в громадському житті спостерігається в часи Відлиги, коли були створені Український культурологічний клуб та Українська Гельсінська група. І тільки наприкінці 80-х років, у період перебудови, починається функціонування культурологічних, історичних, мовних, екологічних організацій: «Спадщина», Товариство української мови ім. Тараса Шевченка, «Меморіал», «Зелений світ» та ін. [14, с. 645–646].

Із початку 90-х років система мас-медіа, що представляють організації громадянського суспільства України, стала відповідати західній моделі розвитку медіаіндустрії і медіакультури, яка забезпечує громадянам політичний плюралізм. Характеризуючи систему мас-медіа країн Заходу, Ю. Хабермас зазначає, що мережі мас-медіа створюють три сторони: політики і політичні партії, які приходять із ядра політичної системи; союзи і лобісти, що представляють інтереси суспільних функціональних систем; поборники загальних інтересів, церкви, інтелектуали, неурядові організації, які мають коріння в громадянському суспільстві [304, с. 137]. Держава, партії та групи лобістів, що представляють інтереси фінансових кіл, та які мають у своєму розпорядженні значні матеріальні ресурси і використовують професійні технології роботи в публічній сфері та прийоми політичного маркетингу, завжди використовували мас-медіа для формування громадських думок. Професіональна незалежність у процесі формування програм телебачення стає неможливою, коли провладні партії мають можливість набирати персонал на національних каналах. Роль пропаганди у масовому суспільстві С. Московічі порівнює з роллю церкви у Середньовіччі: «Усякому, хто спостерігає масове суспільство, одразу кидається у вічі, що будь-який уряд, демократичний чи авторитарний, тримається при владі завдяки пропагандистській машині, що працює з небаченим раніше розмахом. До цих пір тільки Церква в певні періоди історії добивалася таких результатів» [187, с. 68]. Саме така ситуація склалася в Україні, де більшість засобів масової інформації стали виразниками інтересів певних фінансово-політичних угру-

пувань, і їхнім завданням є не стільки отримання прибутку, скільки вплив на громадськість та владу.

Протидіяти диктату мас-медіа, що виражають інтереси правлячих партій та груп лобістів, можуть ті медіа, які формуються громадянським суспільством. Поштовхом для зростання кількості громадських організацій у нашій країні став Закон України «Про об'єднання громадян» (1992 р.). Згідно з даними Державної реєстраційної служб України станом на початок 2014 року було зареєстровано 3599 громадських організацій. Більшість із них зосереджена в столиці та культурно-історичних і промислових центрах. Здійснення комунікації між державою і громадянським суспільством вимагає від мас-медіа забезпечення координації і примирення конфліктних вимог щодо політичної системи та щодо розробки і реалізації політичних програм. Політичні еліти в демократичних суспільствах постійно перебувають під прицілом мас-медіа. У свою чергу, еліти використовують останні для соціологічного опитування, моніторингу за розвитком громадської думки, за настроями у суспільстві, щоб бути готовими реагувати на зміни. Як зазначає С. Московичі, мистецтво управління стає мистецтвом комунікації, в якому медіа (газети, радіо, телебачення) займають вирішальне місце. «Захоплення преси, радіо і особливо телебачення стає одним із завдань політичної боротьби і соціальних дебатів. Справедливо чи ні, кожна правляча група — уряд чи опозиція, вважають, що той, хто отримає до них доступ, то одночасно отримає вирішальний вплив на громадську думку» [187, с. 206]. Саме ці правлячі групи встановлюють і відповідні правила гри, які лежать в основі медіакультури.

Проблемою налагодження комунікації між владними органами та організаціями громадянського суспільства є те, що мас-медіа, навіть електронні, не забезпечують вимог до якості дискурсу чи навіть до репрезентативності. Ю. Хабермас зауважує, що в процесі налагодження дискурсу «набувають ваги особливо два дефіцити: нестача простих інтеракцій між присутніми (чи віртуально присутніми адресатами), які беруть участь у практиці колективного прийняття рішень, а також відсутність взаємних ролей того, хто говорить і адресата повідомлення в егалітарному обміні думками і претензіями на значимість» [304, с. 127]. У демократичному суспільстві мас-медіа покликані, в першу чергу, контролювати владу, але досить часто вони стають виразниками інтересів певних політичних чи бізнесгруп і виносять на огляд публіки тільки ті аспекти життя впливових людей, які вважають за потрібне замовники цих програм або власники ЗМІ. Щодо ж опонентів, то досить часто стосовно них використовується компромат, відмова друкувати будь-які матеріали про них, навіть ті, що компрометують (негативна реклама — це теж реклама). Водночас мас-медіа від-

чувають тиск з боку певних політиків, урядовців і бізнесменів. Щодо публікацій часто безпідставно до видань висуваються судові позови про захист гідності і репутації. Вони стають не тільки засобом захисту від неправдивих, часто свідомо наклепницьких звинувачень, а й чинником фінансового тиску на пресу та способом обмеження свободи слова. У такий спосіб простір медіакультури засмічується негативними проявами як у процесі медіакомунікації, так і в стосунках між державою і громадянським суспільством.

Мас-медіа забезпечують легітимність влади — легальне володіння владою, визнане всіма членами суспільства. Ця якість має бути притаманною всім політичним структурам у демократичних країнах, де влада походить від народу і має діяти йому на благо. Мас-медіа, які представляють певні політичні структури, мають виконувати завдання щодо переконання громадян у правильності політичного курсу та згуртовувати їх для його здійснення. Комунікація в демократичному суспільстві має забезпечити обговорення альтернативних рішень і забезпечити легітимізацію соціальної групи, яка отримала владу. Ігнорування думкою виборців, які довірили владу даній групі (партії), відмова від курсу, який пропагували у передвиборчій агітації, небажання підтримувати комунікацію після того, як отримали владу, підриває довіру до такої влади і може закінчитися її усуненням.

Мас-медіа відіграють вирішальну роль у проведенні виборів, які для переважної більшості громадян є єдиною формою участі в політиці. Вибори часто спонукають політиків та певні бізнесові кола скуповувати або підпорядковувати популярні видання й телеканали заради забезпечення впливу на маси. Різні політичні сили вкладають кошти в мас-медіа, або спеціально засновують видання «під вибори», суттєво збільшують тиражі наявних видань, у яких пропагують свої програми та матеріали із дискредитації опонентів. Частина таких видань перед виборами роздають безкоштовно, розкладаючи у поштові скриньки або роздаючи на вулиці. Замовні матеріали стали звичним явищем у діяльності мас-медіа, що дає підстави говорити про «цензуру грошей», яка прийшла на зміну «цензурі влади» [15, с. 214].

Газети, радіо і телебачення, беручи участь у виборчих кампаніях, часто ігнорують принципи плюралізму і відповідальності. Матеріали, які компрометують політичних опонентів, часто щедро оплачуються, і тому редакції не лякаються матеріальних збитків від судових переслідувань за поширення недобросовісної інформації.

Для політичної комунікації за обсягом аудиторії, впливом на емоції особливе значення у просторі медіакультури має телебачення. Тому політичні діячі намагаються якомога частіше «світитися» на екрані, особливо в різних політичних шоу. Медіатизація політики призводить

до того, що політичний процес переміщується у сферу інформаційних взаємодій. Завдяки новинам та політичним шоу політики намагаються підтримати свій імідж, заявити про себе публічно, витіснити з інформаційного поля конкурентів. Мас-медіа творять образи політиків, політичних партій. Передвиборні програми, листівки, зустрічі з виборцями, програмні статті, інтерв'ю, інші тексти мас-медіа висвітлюють погляди й наміри політиків, характеризують ситуацію в країні, висловлюють ставлення до її історії, до позицій інших політиків. Кандидати або партії постають носіями певних ідеологічних переконань, культурних традицій, моральних чеснот. Політтехнологи працюють над створенням іміджу політиків та розробляють програми дискредитації опонентів. Під час агітації чільне місце займає образ країни, про яку турбується певний політик чи партія. Свої наміри політики представляють «зادля її ж таки добра, та вона є водночас суб'єктом прагнень, мрій, обурень та інших почуттів, а також здібностей діяти відповідно до них. А ще — об'єктом Божого, історичного чи іншого високого призначення, в руслі якого треба ті здібності спрямовувати, та добрих чи злих намірів інших держав, народів і окремих осіб, які можуть сприяти чи шкодити реалізації здібностей і призначення» [153, с. 318]. Це один із негативних аспектів медіакультури в сучасній Україні.

Використання державними структурами ЗМІ для вирішення своїх політичних завдань є однією з причин втрати довіри до них. Громадські організації протестують проти перетворення мас-медіа на інструмент управління суспільною свідомістю. Розширення масштабів маніпулювання суспільством, як зазначалося в попередньому розділі, веде до його деградації. Тому важливо, щоб керівництво країни усвідомлювало важливість засобів масової інформації для формування певної громадської думки. Після розпаду СРСР та зміни політичної влади в Україні були прийняті закони, які мають забезпечувати свободу інформаційної діяльності в країні, незалежність преси. Мас-медіа були звільнені від тотального контролю з боку владних структур. Право на доступ до публічної інформації закріплено в законі України «Про інформацію» (1992 р.). Але хоча цей закон проголошував право на доступ до інформації, він не містив юридичних та організаційних гарантій такого доступу. Ці гарантії були надані Конституцією України, яка гарантувала кожному право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань (стаття 34) та заборонила цензуру (стаття 15).

2003 р. було ухвалено Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів з питань забезпечення та безперешкодної реалізації права людини на свободу слова», який заборонив втручання в професійну діяльність журналістів і засобів масової інформації

з боку органів державної влади або органів місцевого самоврядування, їхніх посадових осіб. Згідно зі статтею 45 цього Закону було заборонено втручатися в діяльність журналістів з метою поширення чи непоширення певної інформації, замовчування суспільно значущої інформації, накладання заборони на показ окремих осіб або поширення інформації про них, заборони критикувати органи державної влади чи органи місцевого самоврядування або їхніх посадових осіб [95].

Закон України «Про доступ до публічної інформації» від 13 січня 2011 р. визначив механізми реалізації права людини на отримання інформації, зокрема, про діяльність органів влади. Цей закон був ініційований громадянським суспільством, його відстоювали міжнародні організації та українські журналісти. Законом передбачено порядок реалізації права громадян на публічну інформацію та обов'язок суб'єктів владних повноважень відповісти на запит кожної людини впродовж 5 робочих днів, а про дані, які стосуються безпосередньо захисту життя, свободи людини, техногенних аварій, катастроф, стану довкілля, небезпечних природних явищ, якості харчових продуктів і предметів побуту інформація має надаватися впродовж 48 годин. Органи державної влади зобов'язуються розмішувати на офіційних сайтах інформацію про свою діяльність [97]. Зазначені закони сприяли утриманню ЗМІ від дій, які б шкодили громадянському суспільству, порушували інтереси окремих громадян і організацій.

Взаємодія держави і ЗМК характеризується низкою обмежень, які встановлює для преси законодавча, виконавча і судова влада. Так, засідання вищих законодавчих інститутів країни, ліміт присутності на них ЗМІ кожна країна регламентує по-своєму, іноді навіть забороняє. В Україні створено канал «Рада», який висвітлює роботу Верховної ради з прямим включенням. Фільтрація інформації журналістами тут зведена до мінімуму.

Мас-медіа, дотримуючись деліберативної моделі, з потоків політичних повідомлень консолідує «суспільні думки», які можна розуміти як синтез незліченних тематичних специфічних позицій масової публіки стосовно до публічних проблем і зусиль. Налагодження деліберативної моделі комунікації, як зазначає Ю. Хабермас, можливе при дотриманні принципу інклюзії та налагодженні дискурсу між представниками різних груп і інтересів. «Демократичний процес прийняття рішень може — не дивлячись на значні світоглядні суперечності — проявляти легітимуючу, переконуючу всіх громадян, об'єднуючу силу лише до тих пір, поки він буде включати в себе комбінацію з двох вимог: він повинен поєднувати інклюзію, тобто рівноправну участь усіх громадян, з умовою більш чи менш дискурсив-

ного вирішення суперечки думок. Тому що тільки на деліберативному, узгодженому розгляді суперечок базується передумова досягнути в довгостроковій перспективі більш чи менш розумних результатів» [304, с. 108–109]. У цьому процесі також чільне місце займає діяльність мас-медіа.

Як ми зазначали раніше [213, с. 161], засобом комунікації, який забезпечив можливість інтерактивної комунікації та доступу до різних джерел інформації в інформаційну еру, став Інтернет. Громадські організації отримали унікальну можливість створювати свої інформаційні ресурси в Інтернеті, обмінюватися між організаціями інформацією, проводити політичні дискусії. Інтерактивність, яку забезпечує спілкування в режимі он-лайн, дає можливість громадянам вільно висловлювати свою думку, запитувати відповіді в представників влади, контролювати урядові установи. Але реальні умови є далекими від цього. Уряди використовують Інтернет в основному як електронну дошку оголошень для розміщення своєї інформації, не прагнучи до встановлення справжньої взаємодії. Веб-сайти політиків та політичних партій поживають свою роботу як правило, перед виборами. М. Кастельс, характеризуючи політичну комунікацію, зазначає: «І все ж у питанні засобів інформації перевага надається телебаченню, радію та газетам, оскільки вони краще задовольняють модель спілкування: один — багатьом, яка все ще залишається стандартом у політиці» [127, с. 155]. Ці види медіа дають можливість їхнім власникам створювати свої власні картини подій, надавати подіям бажану інтерпретацію, приховувати одні події і акцентувати увагу на інших, а часто і відкрито дезінформувати людей, про що зазначалося в попередньому розділі. На жаль, ці явища є характерними і для медіапростору сучасної України.

На відміну від телебачення, радію та газет, Інтернет забезпечує можливість громадським організаціям, насамперед, тим, що представляють інтереси молоді, яка є найбільш чутливою до соціальних, політичних і технологічних змін, проявити і втілити в реальність активність, кидаючи виклик боротьбі із сучасними загрозами. «Авторитарна держава, закриті вибори, непрозора система влади, відсутність суспільного простору і зворотних зв'язків із суспільством вступають у суперечність з природою відкритого інформаційного, мережевого суспільства, що перебуває в постійному русі та обміні. Можливості, відкриті перед людством новими технологіями та Інтернетом, вступають у суперечність із застарілою системою управління і кастовими інтересами управлінців», — зазначає О. Киреев [132, с. 65]. В Україні Інтернет став засобом, який призвів до появи нових форм соціальної та політичної активності, які певною мірою відповідають світовим

тенденціям. Саме завдяки цьому засобу комунікації з'явилася така нова форма протесаного руху, як флешмоб (з англ. flash mob — «спалахуючий натовп», flash — спалах, mob — натовп) — це заздалегідь спланована масова акція, у якій значна кількість людей оперативно збирається у визначеному громадському місці, протягом декількох хвилин виконує заздалегідь узгоджені за допомогою сучасних засобів мас-медіа (Інтернету або стільникового зв'язку) дії, і потім швидко розходить. Проведення суспільно-політичних акцій у вигляді флешмобів (політ-мобів або соціальних мобів) є простішим, оперативнішим і безпечнішим способом виразити суспільну думку або звернути увагу на ті чи інші проблеми, ніж мітинги або демонстрації. Саме такі рухи приходять на зміну постійним структурованим формальним організаціям. На думку М.Касельса, емоційні рухи, ініційовані повідомленнями у ЗМІ, стають важливим джерелом соціальних змін. «Інтернет стає основним засобом вираження та організації для такого типу маніфестацій, які співпадають у даному часі та просторі, реалізують свій вплив через світ ЗМІ та діють на інституції та організації (комерційні, наприклад) через наслідки свого впливу на громадську думку. Це рухи, які захоплюють владу над розумом, а не державну владу» [127, с. 140]. Організація акцій за допомогою Інтернету створює інтегровану мережеву структуру без кордонів, яка дає можливість її учасникам обмінюватися інформацією і координувати участь у спільних акціях і може розширюватися чи звужуватися відповідно до дій груп, що входять до неї.

Розвиток громадянського суспільства вимагає зміни традиційних для тоталітарних держав моделей взаємодії органів влади і громадян: від відносин односторонньої комунікації з боку держави до взаємодії на принципі співробітництва, рівноправного партнерства та інформаційного обміну, налагодження діалогу між суб'єктами суспільно-політичного життя. Побудова громадянського суспільства в Україні, як і в інших країнах, неможлива без відкритості політики, збереження громадянських, економічних, політичних свобод.

Репрезентація організацій громадянського суспільства в Україні в мас-медіа поки що представлена недостатньо і це вимагає створення суспільних ЗМІ, які б виражали громадські інтереси та забезпечували активну участь аудиторії в медіадискусії заради консолідації громадськості навколо соціально значимих проблем та заради здійснення демократичних реформ. Мас-медіа, що представляють інтереси громадянського суспільства, є важливим соціальним інститутом, здатним ефективно узгоджувати інтереси особистості і суспільства, бізнесу і держави. Взаємодія держави і мас-медіа, що репрезентують інтереси різних соціально-політичних, культур-

них, національних, релігійних та інших груп у суспільстві, має будуватися на гарантії свободи думки і слова з боку держави, але за умови персональної відповідальності перед законом за неправдиву та клеветницьку інформацію.